

UNELE PROBLEME PRIVIND VASELE SFEROCONICE

DE

VICTOR SPINEI

În colecțiile Institutului de istorie și arheologie din Iași a intrat, în anul 1957, un vas sferoconic provenind dintr-o descoperire întâmplătoare făcută la 1 km spre nord de comuna Nănești, județul Vrancea, pe promontoriul denumit Gorgan, de pe malul drept al Siretului. Promontoriul, aflat cam la 2 km înainte de punctul de vărsare al râului Putna în Siret, nu este prea întins, având circa 2 hectare. Cercetările de teren amănunțite, pe care le-am întreprins în primăvara anului 1969, au dus la identificarea a numeroase resturi ceramice neolitice (faza Cucuteni A-B), hallstattiene târzii, carpice și feudale (secolele XV-XVI). S-au descoperit și două mici fragmente ceramice lucrate la roată, din pastă zgrunțuroasă cenușie-negricioasă, din secolele X-XI.

Având în vedere că acest vas sferoconic constituie singura descoperire de acest fel făcută pînă în prezent în Moldova, vom consemna trăsăturile sale caracteristice și vom stăruii asupra destinației, provenienței și datării lui.

Modelat dintr-un lut de bună calitate, bine frământat, având ca degresant nisip fin, vasul a fost ars unitar, pereții lui dobîndind astfel o culoare gălbuie, cu tonuri de nuanța muștarului. Din cauza procentului destul de mare de nisip amestecat în pastă, suprafața sa este aspră la pipăit. Vasul a fost lucrat cu o roată de turație rapidă. Este de formă globulară, cu gîtul scurt și îngust, pornind imediat de sub buza îngroșată; gura, circulară, are diametrul de 1,6 mm; umerii sînt proeminenți, continuîndu-se cu un corp sferoidal, avînd diametrul maxim pe mijloc de 9 cm, partea inferioară terminîndu-se cu un con ascuțit; înălțimea este de 8,9 cm. Grosimea foarte mare a pereților și compoziția densă a pastei dau vasului o greutate neobișnuit de mare pentru dimensiunile lui. Ceva mai sus de mijlocul corpului vasul are ca ornament o șanțuire orizontală foarte marcată (fig. 1).

★

Deși literatura referitoare la vasele sferoconice este destul de vastă¹, lipsesc totuși lucrările de sinteză care să îmbrățișeze toate problemele care se pun în legătură cu ele².

Aria de răspândire a vaselor în discuție înglobează un teritoriu foarte întins din Europa răsăriteană și Orientul apropiat și mijlociu, cuprinzând Asia Mică, Siria, Fenicia, Palestina, Egipt, Transcaucazia, Iran, Asia Centrală, bazinul mijlociu și inferior al Volgăi, litoralul nord-pontic, Crimeea, estul peninsulei Balcanice³.

Fig. 1. — Vasul sferoconic descoperit la Nănești.

Dintre exemplarele găsite pe teritoriul țării noastre și în vecinătatea ei, amintim pe cele de la Dinogetia, Cetatea Albă, Orheiul Vechi și Pliska. La Dinogetia s-a descoperit în 1949 un vas întreg, globular, cu gîtul în formă de ciupercuță și fundul mic și drept, avînd ca ornament o șanțuire orizontală, care-i încinge corpul ceva mai sus de mijloc⁴. Un al doilea exemplar de acest tip de la Dinogetia, păstrat în stare fragmentară, fără gît și gură, cu pereții mai subțiri, s-a descoperit în 1951 în bordeiul nr. 80⁵. De la Cetatea Albă⁶, provine și un vas sferoconic fragmentar, din pastă neagră-cenușie și cu pereții groși, decorați cu cerculețe realizate prin

¹ Pe lângă lucrările pe care le vom cita în paginile care urmează, amintim cîteva care ne-au fost inaccesibile: De Saulcy, *Note sur des projectiles à main, creux et en terre cuite, de fabrication arabe*, în *Mémoires de la Société des antiquaires de France*, XXXV, (apud. G. Perrot și Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'Antiquité*, IV, Judée-Sardaigne-Syrie-Cappadoce, Paris, 1887, p. 805); A. F. Lihacev, *О загадочных сосудах сфероконической формы из Волжской Болгарии*, în *Тр. IV арх. съезд*, I, Kazan, 1884; E. Lenz, *О глиняных сосудах с коническим дном, наводимых в пределах мусульманского востока*, în *Зап. Вост. отд. Рус. арх. общ.*, XV, СПб, 1904; Z. Vinogradov, *Сфероконические сосуды с узким горловым отверстием*, în *Казан. муз. вест.*, 1922, 2; V. A. Gorodțov, *Древние мусульманские светильники в виде сфероконических глиняных сосудов*, în *Тр. Госуд. Ист. муз.*, I, 1926 (apud. R. M. Djanpoladian, *Сфероконические сосуды из Двина и Ани*, în *SA*, 1958, 1, p. 201 și urm.); M. Mercier, *Le feu grégeois*; J. Sauvajet, *Flacons à vin ou grenades à feu grégeois?*, în *Mélanges Grégoire (Annuaire de l'Institut, etc.)*, IX, Bruxelles, 1949; W. L. Hildburgh, *Aeolipiles as Fire Blowers*, în *Archaeologia*, XCIV, 1951, (apud. H. Seyrig, *Antiquités syriennes*, cap. *Flacons? grenades? éolipiles?*, în *Syria*, XXXVI, 1959, p. 81 și urm.).

² O mențiune specială se cuvine lucrării lui R. M. Djanpoladian (*op. cit.*, p. 201—213) pentru diversitatea acestor vase abordate și pentru informația bogată de care dispune; îse poate reproșa doar ignorarea literaturii occidentale.

³ Vezi notele de mai jos.

⁴ I. Barnea, *Elemente de cultură materială veche rusească și orientală în așezarea feudală (secolele X—XII) de la Dinogetia (regiunea Galați)*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I, București, 1954, p. 207; idem, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 275.

⁵ Gh. Ștefan și colaboratori, *Șantierul Garvân (Dinogetia)*, în *SCIV*, III, 1952, p. 370—371 și fig. 18/5; I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p. 276.

⁶ *ACMI*, III, 1931, p. 47 și urm.

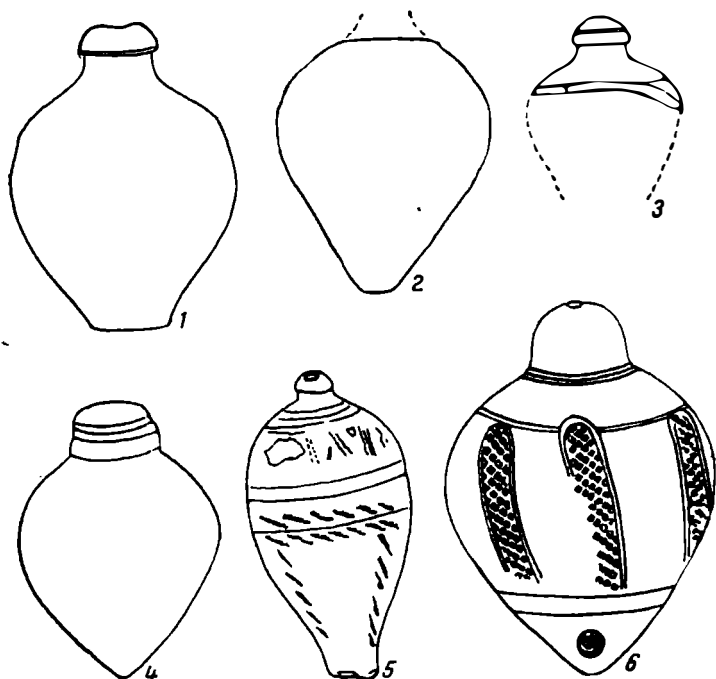

Fig. 2. — Vase sferoconice descoperite la Dinogetia (1, după I. Barnea; 2, după Gh. Ștefan și colaboratori), Pliska (3, după St. Stancev), Bolgar (4, după O. S. Hovanskala), Ciuiskaia Dolina (5, după A. N. Bernștam) și Orheiul Vechi (6, după N. Constantinescu).

imprimarea unui tub gol în pasta crudă⁷. La Orheiul Vechi s-au descoperit mai multe vase sferoconice cu ornamente ștampilate, reprezentând ciorchini de strugure și alte motive⁸. Unul dintre aceste vase, în stare de conservare bună, înalt de 13 cm, are corpul lunguieț, terminat conic în partea inferioară; gura, care nu se distinge de gîtul vasului, este străbătută de un canal vertical îngust⁹. La Pliska, mai multe vase sferoconice fragmentare au fost descoperite cu ocazia vechilor săpături efectuate de Skorpil. În 1948, un exemplar, de asemenea fragmentar, din care nu s-a păstrat decît partea superioară a fost găsit în sectorul de nord-est al Palatului mic¹⁰.

Privitor la destinația vaselor sferoconice s-au emis numeroase ipoteze. Dintre acestea, numai cîteva se bazează pe realități incontestabile, altele, dimpotrivă, mai puțin fundamentate, poartă un caracter pur speculativ.

⁷ N. Constantinescu, *Contribuție la cunoașterea ceramicii bizantine de la Cetatea Albă (Belgorod Dniestrovski)*, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 444.

⁸ G. D. Smirnov, *Археологические исследования Старого Орхеля*, în *KS*, 56, 1954, p. 27 și 37.

⁹ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 444 și fig. 5.

¹⁰ St. Stancev, *Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948г.*, în *Известия—Институт*, XX, 1955, p. 203 și fig. 19/4.

Foarte răspîndită a fost părerea că vasele sferoconice serveau drept proiectile. Umplute cu un lichid inflamabil, acestor vase li se fixa un fitil care se aprindea, devenind astfel un fel de grenade de mîină. Cînd se declanșa explozia, bucățile sale puteau pricinui rănirea inamicului, iar lichidul provoca incendierea corăbiilor. Se presupune că astfel de proiectile conțineau faimosul „foc grecesc”, cu care bizantinii au reușit să-i respingă, cu atîta succes, pe arabii și rușii care asediau Constantinopolul, și care, mai tîrziu, fusese folosit și de arabi contra cruciaților¹¹.

Unii cercetători le-au considerat lămpi¹², iar alții vedeau în ele pozoabe arhitecturale care se puneau la porțile și turnurile clădirilor¹³.

Avînd în vedere cîteva vase sferoconice cu trăsături zoomorfe (de pește), ca și smalțul verde de pe unele din ele, s-a presupus că ar fi legate de cultul apei și că păstrau apa din izvoarele sfinte¹⁴.

O interesantă ipoteză, formulată pentru prima dată de W. L. Hildburgh, și îmbrățișată și de Henri Seyrig, atribuie vaselor în discuție funcția de *eolipile* („mingi ale lui Eol”), descrise de Vitruvius (I, 6,2). Acestea erau niște recipiente de dimensiuni reduse, cu un orificiu mic în partea superioară, care se umpleau pe jumătate cu apă și erau puse la vatră, astfel că prin mica deschizătură, îndată ce apa începea să fiarbă, era suflat un puternic jet de vapori asupra flăcării pe care o întea. Procedul, folosit în antichitate și evul mediu, se mai întrebunțează și astăzi, izolat, în Himalaia¹⁵.

Interpretarea care se bucură de asentimentul celor mai numeroși cercetători este aceea care desemnează vasele sferoconice drept recipiente pentru transportul mercurului (de unde și denumirea de „vase de mercur”), convingătoare prin faptul că în mai multe vase s-a remarcat prezența urmelor de mercur¹⁶.

S-a presupus că și alte lichide, printre care și diferite esențe și parfumi, ca de altfel și vinul, se păstrau în micile vase¹⁷.

În tratatul *Descrierea tehnologiei*, scris în a doua jumătate a secolului al XIII-lea de enciclopedistul medieval Abul-Fazlia Hobeișa ibn-Ibrahim Tiflisi, originar din Transcaucazia, care a trăit la Konya, s-a semnalat un foarte interesant și concludent pasaj care se referă la folosirea vaselor de formă sferoconică pentru unele preparate chimice. Ele erau ermetic închise cu un dop dintr-o foaie de aramă pentru că reacțiile care aveau loc cereau o încălzire de durată. Pentru conservarea suprafeței lor, deseori ornamentată, erau unse cu lut, astfel că focul nu le deteriora, iar preparatul obținut se putea comercializa chiar în recipientul în care se realizase¹⁸.

¹¹ G. Perrot și Ch. Chipiez, *op. cit.*, p. 805; G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle. Nicéphore Phocas*, ed. a 2-a, Paris, 1923, p. 45; ACMI, III, 1931, p. 89—90; A. V. Arțihovskii, *Введение в археологию*, Moscova, 1947, p. 160; I. Barnea, *Elemente de cultură...*, p. 207; R. M. Djanpoladian, *op. cit.*, p. 208—209.

¹² G. Migeon, *Manuel d'art musulman, II. Les arts plastiques et industriels*, Paris, 1907, p. 356—357; idem, *Manuel d'art plastiques et industriels, II*, Paris, 1927, p. 136—137.

¹³ R. M. Djanpoladian, *op. cit.*, p. 209.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ H. Seyrig, *op. cit.*, p. 87—89.

¹⁶ G. Perrot și Ch. Chipiez, *op. cit.*, p. 459 și 805; N. P. Slavev, *К вопросу о болгарских сфероконических сосудах*, în KS, XIV, 1947, p. 71; I. Barnea, *Elemente de cultură...*, p. 208; R. M. Djanpoladian, *op. cit.*, p. 209—210; N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 445.

¹⁷ H. Seyrig, *op. cit.*, p. 82 și urm.

¹⁸ O. L. Vilcevski, *Сфероконические сосуды в переднеазиатском трактате по прикладной технологии XII в.*, în SA, 1961, 2, p. 210—212. Cf. și R. M. Djanpoladian, *Лабораторная посуда армянского алхимика*, în SA, 1965, 2, p. 211.

Desigur că nu toate aceste numeroase și diverse ipoteze se pot accepta ca veridice, în multe din cazuri ele nebazându-se pe observații concrete, ci doar pe simple supoziții, ceea ce impune consemnarea lor cu rezerva cuvenită.

Dintre toate ipotezele enumerate, prima care a avut și șansa de a fi confirmată în mai multe rânduri, este aceea care considera că vasele sferoconice se foloseau pentru păstrarea și transportul mercurului. Un vas plin cu mercur cu gîtul astupat cu un dop de lemn ceruit s-a descoperit la Eski-Crim, alături de monede de aramă ale vechilor hani tătari din Crimeea¹⁹. Alt vas sferoconic cu mercur s-a găsit la baza pereților Kremlinului din Moscova, cu prilejul săpăturilor făcute în 1908²⁰. Mai multe vase cu urme de mercur, cu dopuri ceruite, provin din centrele arabe din Orientul Apropiat²¹. Unele texte orientale medievale completează descoperirile arheologice amintind despre o categorie de vase, identificate cu vasele sferoconice, în care se punea mercur. În tratatul medico-farmaceutic al persanului Ali ibn Husein al-Ansari, în pagina în care autorul se referă la proprietățile și aplicațiile mercurului, sînt date ca ilustrații trei vase cu aspect sferoconic, folosite pentru transportul său²². Folosirea mercurului în împrejurări diverse în perioada medievală timpurie a fost confirmată de izvoarele scrise și cercetările arheologice. Astfel, în tratatul de medicină al doctorului armean Amir Dovlat, ca și în acela a lui Arabu-Heber (abu-Mussa Djafar al Sofi) se menționează mai multe cazuri de întrebuințare a mercurului²³. În cunoscutul centru urban armenesc de la Ani, într-o clădire presupusă a fi un vechi spital, din apropierea moscheii Manuce, s-au aflat mai multe vase sferoconice²⁴. Pe lângă tratarea rănilor și bolilor de piele, ca și în cosmetică, mercurul se mai folosea probabil sub formă de amalgamuri, pentru oglinzile metalice și, în mai mare măsură, în arta giuvaergeriei, pentru aurirea unor obiecte, prin procedeul *aurului ars*, un amalgam de aur cu mercur²⁵.

Este dificil, totuși, să acceptăm că toate vasele sferoconice cunoscute erau destinate în exclusivitate păstrării mercurului; cu toate întrebuințările sale multiple ni se pare de neînchipuit o producție atît de mare de mercur pentru perioada medievală. Considerăm că este justificat de aceea ca vasele sferoconice să se fi folosit în scopuri diverse.

Pe lângă „vase de mercur” ele se întrebuințau, după cum reiese din tratatul lui Abul-Fazlia Hobeișa ibn-Ibrahim Tiflisi, și ca recipiente pentru prepararea unor substanțe chimice, care apoi se comercializau.

Funcția lor de *eolipile* va trebui, credem, să fie confirmată de viitoarele cercetări arheologice. Prezența vaselor sferoconice pe vetrele de foc nu a fost constatată, după cîte știm, pînă acum. Lipsa arsurii de pe pereții vaselor, ornamentele bogate de pe unele exemplare, nepotrivite pentru a fi puse la foc, ca și existența unor vase sferoconice din sticlă care imită formele de lut, nu pledează pentru interpretarea lor ca *eolipile*.

¹⁹ N. P. Sicev, *op. cit.*, p. 71.

²⁰ R. M. Djanpoladian, *Сфероконические ...*, p. 209.

²¹ G. Perrot și Ch. Chipiez, *op. cit.*, p. 459 și 805.

²² R. M. Djanpoladian, *Лабораторная посуда...*, p. 211.

²³ N. P. Sicev, *op. cit.*, p. 72; R. M. Djanpoladian, *Сфероконические ...* p. 210.

²⁴ N. P. Sicev, *op. cit.*, p. 72.

²⁵ B. A. Ribakov, *Ремесло древней Руси*, Moscova, 1948, p. 81; I. Barnea, *Elemente de cultură...*, p. 208; A. Oldeberg, *Metalltechnik under vikingatid och medeltid*, Stockholm, 1966, p. 274 (recenzie de V. Spinei, în *Studii*, 20, 1967, 5, p. 1056—1058).

Dimensiunile mici și ornamentele fine, ca și inscripțiile cu diferite nume și cu urări de prosperitate și fericire, fac ca presupunerea că erau podoabe arhitecturale să fie lipsită de sens.

Interpretarea vaselor sferoconice ca mijloace de iluminare nu are nici ea șanse de a fi acceptată, întrucît s-a observat că aceste vase nu au nici un orificiu pentru intrarea aerului, fără de care nu poate avea loc arderea, cu atît mai mult cu cît orificiul gurii are un diametru foarte mic (uneori 3-5 mm). În plus, recipientele folosite curent în Orient ca lămpi, aveau cu totul altă înfățișare. Astfel, în regiunile unde pătrunseser islamismul, serveau ca lămpi unele vase de dimensiuni medii, cu corpul ovoidal, gura larg deschisă, în formă de pilnie, cu picior asemănător aceluia de la fructiere, lucrate din ceramică sau din sticlă emailată și datate în primele secole ale mileniului al II-lea²⁶; se mai utilizau lămpi care imitau îndeaproape lucernele romane²⁷, ca și opaițe mai simple²⁸.

Inscripția cufică de pe umărul unui vas găsit la Samarra, care fusese interpretată ca referindu-se la un vas pentru vin, la o nouă descifrare s-a dovedit a consemna o urare obișnuită, astfel că singurul indiciu că vasele sferoconice se foloseau pentru vin s-a dovedit inexact²⁹, iar acest lucru nu ne surprinde, avînd în vedere capacitatea redusă a vaselor sferoconice și gîtul lor strîmt, care le făceau improprie pentru o astfel de destinație.

Pentru întrebuintarea ca flacoane de arome și parfumuri, ceea ce nu ar fi exclus, nu există însă nici un indiciu edificator. Mai potrivite pentru o atare destinație ar fi vasele sferoconice din sticlă emailată, apropiate ca formă de cele din lut, și mai ales flacoanele din sticlă emailată cu corpul globular și gîtul lung și îngust, caracteristice artei siro-egiptene³⁰.

Mai complexă ni se pare problema dacă vasele sferoconice erau sau nu umplute cu faimosul fluid incendiar cunoscut sub numele de „foc grecesc”, problemă a cărei rezolvare implică după părerea noastră unele nuanțări. Știrile consemnate de izvoarele vechi se referă mai mult la efectul explosiv și incendiar al „focului” decît la mijloacele cu care acesta era proiectat asupra inamicului. Preparatul inflamabil, devenit unul dintre cele mai redutabile mijloace de luptă bizantine, a fost descoperit în a doua jumătate a secolului al VII-lea, în 672, (după Abulfaradj și alți autori) de către grecul Callinicus, originar din Heliopolis. Pentru obținerea lui se pare că nu exista o rețetă unică, specialiștii bizantini în pirotehnie militară avînd la dispoziție, pornind de la unele preparate generice, un mare număr de amestecuri cu efect explosiv sau inflamabil. Unul dintre procedeele cele mai utilizate era acela al închiderii amestecului inflamabil în proiectile mici de mină, din lut ars sau sticlă, asemănătoare unor grenade³¹.

²⁶ G. Migeon, *op. cit.*, 1927, p. 128 și urm.; fig. 290—295 și 373—374; E. Denison Ross, *The Art of Egypt through the Ages*, Londra, 1931, p. 344 și 345.

²⁷ A. N. Bernștam, *Труды семиреченской археологической экспедиции „Чуйская долина”* în *МИА*, 14, Moscova—Leningrad, 1950, pl. LXXXII; N. N. Negmatov, *Археологические раскопки в Шахристане*, în *Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии*, Moscova—Leningrad, 1959, fig. 6/5.

²⁸ N. N. Negmatov, *op. cit.*, fig. 6/1—4.

²⁹ H. Seyrig, *op. cit.*, p. 83.

³⁰ G. Migeon, *op. cit.*, 1927, p. 128—129 și fig. 289.

³¹ G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 42—49; D. Poncin, *Archéologie balistique*, I, Anvers, (fără an), p. 70 și urm.; S. Runciman, *La civilisation byzantine, 330—1453*, Paris, 1934, p. 161—162; N. H. Baynes și H. St. L. B. Moss, *Byzantium, an Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, 1962, p. 306.

Este evident că interpretarea tuturor vaselor de formă sferoconică ca fiind proiectile cu „foc grecesc” nu poate fi acceptată. Așa cum am văzut, este dovedit că o parte din ele se utilizau pentru depozitarea și transportul mercurului și, eventual, și al altor lichide mai prețioase, precum și ca recipiente pentru obținerea unor substanțe chimice care apoi se comercializau. Inscripțiile diverse, unele conținând urări de fericire, altele de slăvire adresate unor suverani orientali, ca și decorul bogat și meticulos de pe unele vase, ca să nu mai amintim de vasele sferoconice zoomorfe, sînt neadecvate pentru niște grenade aducătoare de moarte. Facem mențiunea că arabii, care au fost principalii vehicularii ai vaselor sferoconice, nu par să fi cunoscut secretul „focului grecesc” decît cu mult mai tîrziu de a fi început să producă astfel de vase, după ce perfecționaseră fără încetare diferite procedee pentru obținerea prețiosului preparat³². Nu trebuie uitat că cele mai multe din vasele în discuție s-au descoperit în complexe de locuire din așezări civile, în unele cazuri în spitale, ceea ce, de asemenea, nu pledează pentru folosirea lor ca materiale de luptă.

Numai o mică parte din vasele de tipul pe care îl discutăm ar fi putut să fie folosite ca grenade cu lichide inflamabile. Ne referim la vasele cu corpul lunguiet, amforoidal, cu gîtul mic și îngust, buza proeminentă, cu pereții ușor îngroșați, din lut gălbui-roșietic, fără decor, de tipul care este prezent în Muzeul arheologic din Istanbul și considerat de muzeografil turci ca bombe pentru „focul grecesc”³³.

Ținînd seama de spațiul imens în care erau răspîndite și de varietatea de tipuri care se cunosc, posibilitatea unui centru unic pentru producerea vaselor sferoconice trebuie exclusă din capul locului. Aceasta nu înseamnă însă că toate localitățile unde s-au găsit vase sferoconice erau și centre de producție a lor. Astfel de centre se grupau în special în Asia Centrală, Orientul Apropiat, Transcaucazia și pe Volga Inferioară, de unde, de altfel, se cunosc și cele mai numeroase exemplare de vase de acest fel.

Cuptoare folosite la arderea vaselor sferoconice, precum și a altor

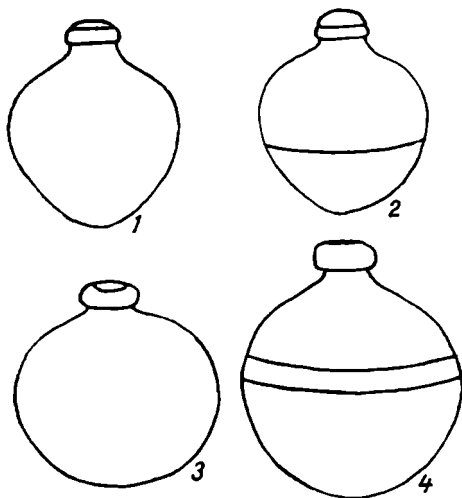

Fig. 3. — Vase sferoconice descoperite la Baidakan (după N. V. Minkevici-Mustafaeva).

³² G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 43; D. Poncin, *op. cit.*, p. 63 și urm.

³³ Vasele expuse la Muzeul arheologic din Istanbul, de peste 20 cm lungime, deci destul de voluminoase, sînt date în secolul al XII-lea. Muzeografil turci fac deosebirea între aceste tipuri de vase și vasele sferoconice propriu-zise (categorie căreia i se poate include și vasul de la Nănești), pe care le consideră „vase de mercur”. Vase din această ultimă categorie, date în secolul al XIII-lea, se pot vedea în Secția de ceramică otomană a Muzeului arheologic din Istanbul.

specii ceramice, s-au descoperit în mai multe așezări. Amintim cele două cuptoare de la Oren-Kala (vechiul Bailakan), din Azerbaidjan, datînd din secolele VIII—IX, aflate la periferia orașului; aveau formă de potcoavă și erau din același chirpic din care se construieră și locuințele³⁴. Un cuptor cu aceeași destinație, datat în secolul al XIV-lea, s-a descoperit la Bolgar. Acesta avea formă de caliciu și era prevăzut cu două camere, peretele median orizontal dintre ele fiind sprijinit de un picior central³⁵.

Edificatoare pentru locul de proveniență a vaselor în discuție sînt și inscripțiile arabe de pe ele. Astfel, pe cîteva vase provenind de la Tripoli, în Siria, se afla scris *Bi Hama*, adică „la Hama”, ceea ce înseamnă „făcut la Hama”³⁶, iar pe un vas întreg și patru fragmente, descoperite la Bailakan, era incizată inscripția „făcut de Fadlun în Bailakan”³⁷.

Este interesant că unele centre de producție, aflate foarte aproape unul de altul, au creat produse cu deosebiri evidente între ele. Astfel de diferențieri au fost remarcate la vasele sferoconice provenite din orașele de pe Volga aparținînd bulgarilor (Bolgar, Biliar) și în orașele din Armenia (Dvin, Ani). Spre exemplu, la Bolgar predomină vasele de culoarea chirpicului, cu corpul masiv, partea inferioară îngustîndu-se mult și terminîndu-se ascuțit; sînt rar ornamentate; inscripțiile, în număr redus, sînt făcute înainte de ardere³⁸. La Biliar pasta vaselor sferoconice este cenușie, forma nediferind prea mult față de cele precedente; inscripțiile sînt făcute după ardere³⁹. S-au semnalat în această localitate și vase de tip sferoconic de proveniență străină, probabil aduse din Asia Centrală sau Armenia⁴⁰. Se pare că, odată cu invazia mongolă, caracteristicile vaselor din regiunea Volgăi se schimbă, întrunind trăsături care le apropie de exemplarele din Asia Centrală⁴¹.

În Armenia, la Dvin, cele mai numeroase vase sferoconice au pasta de culoare gălbuie ștearsă și verde, și rar, negricioasă sau roșetică; dimensiunile variază de la $9,5 \times 7$ cm pînă la 14×11 cm; ornamentele sînt de factură simplă, rezumîndu-se la incizii orizontale și cercuri imprimate, plasate în special pe jumătatea superioară; în numeroase cazuri suprafața vasului a fost lăsată nedecorată. La cele de la Ani predomină pasta verde-cenușie și gălbui-cenușie; dimensiunile lor sînt ceva mai mari, ajungînd pînă la 20×15 cm; majoritatea sînt acoperite în întregime cu ornamente bogate⁴². În ceea ce privește forma, vasele sferoconice din Transcaucazia

³⁴ N. V. Minkevici-Mustafaeva, *O ремесленни.м квартале Байлакана*, în SA, 1958 4, p. 99—100; idem, în MIA, 67, 1959, p. 174 și urm.

³⁵ O. S. Novanskaia, *Гончарная дело города Болгара*, în *Труды куйбышевской археологической экспедиции*, I, în MIA, 42, Moscova, 1954, p. 359.

³⁶ G. Perrot și Ch. Chipiez, *op. cit.*, p. 805.

³⁷ N. V. Minkevici-Mustafaeva, *op. cit.*, p. 100—101 și fig. 5 a, L. T. Guzelian, în MIA, 67, p. 324 și urm.

³⁸ R. M. Djanpoladian, *Сфероконические...*, p. 207; Cf. și G. Fehér, *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises*, în *ArchHung*, VII, 1931, p. 156 și fig. 102.

³⁹ R. M. Djanpoladian, *Сфероконические...*, p. 207.

⁴⁰ N. P. Sicev, *op. cit.*, p. 73.

⁴¹ Cf. B. D. Grekov, A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, fig. 47 (vezi și ediția în limba rusă: idem, *Золотая Орда и её падение*, Moscova—Leningrad, 1950, fig. 47); O. S. Novanskaia, *op. cit.*, p. 364 și fig. 16/1; R. M. Djanpoladian, *Сфероконические...*, p. 207.

⁴² R. M. Djanpoladian, *Сфероконические...*, p. 202—205.

au capul bine reliefat față de gît, umerii de obicei proeminenți și fundul ascuțit⁴³, fiind în general asemănătoare cu exemplarul de la Nănești.

Spre deosebire de vasele sferoconice din Transcaucazia și de pe Volga, cele mai numeroase vase de același tip din Asia Centrală sînt cu umerii aplatizați, corpul mai mult lunguieț decît globular, asemănător unui con de pin; gîtul nu are de obicei la capăt buza îngroșată, fundul este fie ascuțit, fie îngustat și plat, iar ornamentarea este bogată și diversă⁴⁴.

În Orientul Apropiat se întîlnesc tipuri foarte variate, în mare parte asemănătoare cu cele din Asia Centrală⁴⁵. Sînt însă și vase care nu se deosebesc prea mult de acelea din Transcaucazia⁴⁶. O largă răspîndire a cunoscut și producția de vase sferoconice din sticlă emailată, frecvente mai ales în secolele XII—XIII⁴⁷, care sînt replicile vaselor de același tip din lut.

Forma de vas sferoconică a fost transpusă și în metal; se păstrează mai multe tipare de piatră pentru turnarea vaselor sferoconice metalice⁴⁸.

Una din caracteristicile vaselor sferoconice este păstrarea formei și decorului lor, în cuprinsul aceluiași centre, de-a lungul mai multor secole⁴⁹. Deosebirile perceptibile între diferitele tipuri de vase sferoconice se datorează în primul rînd centrelor deosebite de producție și, în mai mică măsură, decalajului în timp în care ele au fost produse. În evoluția formelor și decorului vaselor sferoconice din răsăritul Europei, se pare că indirect un rol însemnat a jucat marea năvălire mongolă de la sfîrșitul primului sfert al secolului al XIII-lea, prin dizlocarea păturilor meșteșugărești din centrul Asiei și antrenarea lor spre regiunile de vest.

Avînd în vedere că pînă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea se aflau sub stăpînirea tătarilor atît Cetatea Albă⁵⁰, cît și Orheiul Vechi⁵¹, prezența vaselor sferoconice din cele două orașe, datate în secolul al XIV-lea, caracterizate prin forma mai alungită, terminată conic în partea inferioară, fără buză îngroșată, cu ornamente bogate, constînd din motive imprimate în pasta crudă⁵², credem că trebuie pusă în legătură cu dominația Hoardei de Aur în această regiune. Desigur că nu tătarii au fost cei care au produs vase de acest tip, fiind bine cunoscut faptul că meșteșugari ai altor popoare erau în foarte mare măsură folosiți de ei în toate domeniile în care se creau bunuri materiale. Începînd cu Batu și Berke, hanii Hoardei de

⁴³ N. V. Minkevici-Mustafaeva, *op. cit.*, p. 100 și fig. 6; R. M. Djanpoladian, *op. cit.* p. 202 și urm. și fig. 1—2; G. M. Ahmedov, în *Труды азербайджанской (Орен-Калинской) археологической экспедиции*, I, în *MIA*, 67, Moscova—Leningrad, 1959, p. 221 și urm.

⁴⁴ A. N. Bernștam, *op. cit.*, pl. LXXXI, 4 și 6; G. A. Brinkina, *Раскопки на городище Карабулак в 1961—1962 гг.*, în *KS*, 98, 1964, p. 124 și fig. 36/9.

⁴⁵ G. Perrot și Ch. Chipiez, *op. cit.*, p. 459 și fig. 250; H. Seyrig, *op. cit.*, p. 81 și urm.

⁴⁶ Astfel de vase sînt expuse în Secția de ceramică otomană a Muzeului arheologic din Istanbul.

⁴⁷ H. Migeon, *op. cit.*, 1927, p. 136—137 și fig. 296.

⁴⁸ M. Stanceva, *Камени калъи за сфероконости от София*, în *Археология*, 1961, 1, p. 22 și urm.; R. M. Djanpoladian, *Сфероконические...*, p. 202; idem, *Лабораторная посуда...*, p. 211.

⁴⁹ R. M. Djanpoladian, *Сфероконические...*, p. 204.

⁵⁰ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 35 și urm.; C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 44 și 200—202.

⁵¹ G. D. Smirnov, *op. cit.*, p. 27 și urm.

⁵² N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 444.

Aur au urmărit cu consecvență ridicarea vieții orășenești, a meșteșugurilor și comerțului⁵³.

Vasele sferoconice de la Cetatea Albă și Orheiul Vechi își găsesc analogii în vasele de aceeași categorie din Asia Centrală. Este însă mai puțin probabil ca ele să provină din centrele urbane din Asia Centrală⁵⁴, ci mai curând din orașele de sub dominația tătarilor de pe Volga Inferioară, unde se aflau și cele două capitale ale Hoardei de Aur din secolele XIII—XIV, Sarai-Batu și Sarai-Berke, și unde producția de vase sferoconice era cunoscută⁵⁵. Cea mai mare parte a produselor ceramice, unele de o foarte bună calitate, provenind din orașele Hoardei de Aur din regiunea Volgăi, poartă puternica amprentă a influenței Urghenciului, capitala Horezmului, explicabilă dacă se are în vedere că de aici fuseseră aduși pe Volga numeroși meșteșugari și în special specialiști în ceramică⁵⁶. Amintim că săpăturile arheologice din ultimii ani au dovedit că în cultura de caracter orășenesc de la nordul Mării Negre, între Prut și Nistru, sînt pregnante influențele orientale⁵⁷.

Vasele sferoconice se datează într-o perioadă corespunzătoare secolelor IX—XIV, numai în cazuri foarte rare (pe Volga) păstrîndu-se izolat pînă la începutul secolului al XV-lea. Perioada de maximă răspîndire a lor se plasează în secolele X—XIII⁵⁸. Se pare că invazia mongolilor, a căror influență nefastă în stagnarea dezvoltării meșteșugurilor în regiunile afectate de ea este bine cunoscută, a contribuit la decăderea producției de vase sferoconice.

Ca inițiatori și principali vehiculatori ai vaselor în discuție au fost recunoscuți meșteșugarii și negustorii arabi. Este de remarcat că răspîndirea cea mai mare a vaselor sferoconice apare în regiunile unde se impusese islamismul și unde influența culturii arabe era pregnantă⁵⁹.

În actualul stadiu al cercetărilor ni se pare dificilă încercarea de a desemna un centru sau o regiune ca loc din care s-a inițiat producția de vase sferoconice. În ceea ce privește originea lor, credem că vasele de dimensiuni reduse, cu gîtul îngust, din Orient, din perioadele anterioare, au putut constitui o sursă de inspirație a meșteșugarilor arabi. Amintim că în Egiptul Antic existau unele vase globulare mici, cu gîtul strîmt, folosite drept flacoane, asemănătoare cu acelea denumite de greci *aryballes*⁶⁰.

Dintre vasele sferoconice descoperite pe teritoriul țării noastre și în regiunile învecinate, de care avem cunoștință, cele descoperite la Pliska,

⁵³ B. D. Grekov, A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, 1953, p. 63 și urm.; Cf. și C. C. Giurescu, *Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241—1353)*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, București, 1965, p. 55 și urm.

⁵⁴ G. D. Smirnov, *op. cit.*, p. 37.

⁵⁵ B. D. Grekov, A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, 1953, fig. 47; R. M. Djanpoladian, *Сфероконические...*, p. 207.

⁵⁶ B. D. Grekov, A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, 1953, p. 138 și 160.

⁵⁷ G. D. Smirnov, *Средневековые города Прутско-Днестровского междуречья*, în *Тезисы докладов всесоюзной сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1966 года*, Chișinău, 1967, p. 33 și urm.

⁵⁸ Vezi notele anterioare.

⁵⁹ G. Perrot și Ch. Chipiez, *op. cit.*, p. 805; I. Barnea, *Elemente de cultură...*, p. 208.

⁶⁰ G. Perrot și Ch. Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité, I, Égypte*, Paris, 1882, p. 822 și fig. 553.

în 1948, și Dinogetia, în 1949 și 1951, caracterizate printr-un gît îngust, o buză bine reliefată și prin elemente de decor foarte simple, reducîndu-se de obicei la o linie incizată orizontală, sînt cele mai apropiate de exemplarul de la Nănești.

Vasul fragmentar găsit la Pliska și datat în secolele XI—XII, ar fi pătruns, după opinia conducătorului săpăturilor de aici, prin hinterlandul nordic al Mării Negre din Orient, în perioada de intense tulburări datorate pecenegilor și cumanilor⁶¹. Vasul întreg de la Dinogetia, descoperit într-un nivel corespunzător mijlocului secolului al XI-lea sau cel tîrziu celui de-al treilea sfert al aceluiași secol, s-a presupus că a ajuns aici fie pe cale comercială, fie adus de triburile tiurce în migrație spre Dunărea de Jos, în primul rînd de pecenegi sau uzi⁶². Celălalt vas de la Dinogetia, căruia îi lipsește partea superioară, a fost găsit într-un bordei datat în secolele XI—XII⁶³.

Vasele sferoconice menționate își găsesc apropiate analogii în Transcaucazia, mai ales la Bailakan (secolul al IX-lea⁶⁴) și Dvin (secolele X—XIII⁶⁵).

Considerăm că explicațiile care s-au dat în legătură cu prezența acestor vase în regiunile noastre, aduse de triburile tiurce în migrație (pecenegi, uzi, cumani)⁶⁶ sau ajunse pe cale comercială⁶⁷, sînt singurele cărora li se poate acorda credit.

Pecenegii sînt atestați pentru prima oară la Dunărea de Jos la 896, cînd, chemați de țarul bulgar Simeon, distrug așezările ungarilor din Atelkuzu⁶⁸, stabilirea lor în sudul Moldovei și apoi în estul Munteniei producîndu-se probabil ceva mai tîrziu, în cursul primei jumătăți a secolului al X-lea⁶⁹. Dominația lor politică în aceste regiuni durează pînă la atacul uzilor din 1064, care la rîndul lor vor ceda supremația în stepele nord-ponctice cumanilor; aceștia din urmă își fac apariția în Moldova între anii 1067 și 1071⁷⁰. Sub dominația lor s-a aflat pentru mai bine de un secol și jumătate un teritoriu imens, din bazinul Donului la Dunărea de Jos, așa-numita *Dest-i Kipciak* (Stepa cumanilor). Cu timpul, caracterul nomad al acestei populații suferă transformări, în sensul apariției unor tendințe spre sedentarizare, concretizate prin adoptarea, alături de păstorit, și a îndeletnicirilor agricole, ca și a comerțului⁷¹.

⁶¹ St. Stancev, *op. cit.*, p. 203.

⁶² I. Barnea, *Elemente de cultură...*, p. 207 și 209; idem, în *Dinogetia*, I, p. 276; idem, *Dinogetia*, ed. a II-a, Edit. Meridiane, București, 1969, p. 51.

⁶³ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, p. 276.

⁶⁴ N. V. Minkevici-Mustafaeva, *op. cit.*, p. 100—101; G. M. Ahmedov, *op. cit.*, p. 221 și urm.

⁶⁵ Vezi nota 42.

⁶⁶ Vezi notele 61 și 62.

⁶⁷ I. Barnea, *Elemente de cultură...*, p. 209.

⁶⁸ G. Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.—XI. Jahrhunderten*, Pécs, 1921, p. 122—123; V. N. Zlatarski, *История на българската държава през средните векове I*, 2 (852—1018), Sofia, 1927, p. 312—313; G. Moravcsik, *Bizantinoturcica*, I, Berlin, 1957, p. 87.

⁶⁹ P. Diaconu, *Despre pecenegii de la Dunărea de Jos în secolul al X-lea*, în *Studii*, 18, 1965, 5, p. 1117 și urm.

⁷⁰ D. A. Rasovskl, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и въ Узрју*, în *Seminarium Kondakovianum*, VI, 1933, p. 8 și urm.; I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, 1931, p. 15.

⁷¹ B. D. Grekov, A. I. Iacubovschl, *op. cit.*, 1953, p. 21 și urm.; Șt. Pascu, în *Istoria României*, II, București, 1962, p. 69—70.

Prin crearea unui echilibru în ceea ce privește supremația politică, relațiile comerciale din stepele de la nordul Mării Negre, în care trăiau mai multe comunități etnice diferite, au putut să se intensifice.

Vasul sferoconic descoperit la Nănești are probabil ca loc de origine Transcaucazia, unde, așa cum am arătat, s-au găsit exemplare asemănătoare. Dacă vreuna din populațiile tiurce a servit ca intermediar între producători și comunitățile de la noi care l-ar fi putut folosi, sau dacă el a fost adus de negustori din Transcaucazia, este foarte anevoios de stabilit. Nu trebuie uitat că între populațiile tiurce și acelea din Transcaucazia se interpuneau triburile alane, care se ocupau destul de intens și cu comerțul⁷² și care, eventual, ar fi putut juca rolul de intermediari. Prezența unor negustori din Transcaucazia în regiunile noastre nu ar surprinde. Izvoarele literare vechi menționează un număr considerabil de armeni emigrați în sud-estul Europei; nu este relevantă existența lor în orașele din Peninsula Balcanică⁷³ și din regatul ungar⁷⁴.

Ținând seama de analogiile pe care le are în orașele din Transcaucazia și de evenimentele politice care se consumau la nordul Mării Negre și la Dunărea de Jos, vasul de la Nănești se poate data într-o perioadă cuprinsă între secolul al X-lea și primul sfert al secolului al XIII-lea (înainte de marea invazie mongolă). Avându-se în vedere că în urma cercetărilor de teren efectuate la Nănești, în punctul Gorgan, s-au descoperit fragmente ceramice din secolele X-XI, care ar putea proveni din același orizont cultural cu vasul sferoconic, s-ar putea, eventual, restringe încadrarea sa cronologică. Dacă el a fost folosit de populația veche românească sau de triburile tiurce, de la care s-au păstrat și în apropiere de Nănești numeroase toponime și hidronime⁷⁵, este dificil de a răspunde pe baza cunoștințelor destul de sărace pe care le avem pentru Moldova în primele secole ale mileniului al II-lea.

QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT LES VASES SPHÉROCONIQUES

RÉSUMÉ

Dans les collections de l'Institut d'histoire et d'archéologie de Jassy se trouve depuis 1957 un vase sphéroconique, fortuitement découvert sur le promontoire dénommé Gorgan, sur la rive droite du Siret, à environ 1 km au nord de la commune de Nănești.

Le vase de 8,9 cm de hauteur et de 9 cm de diamètre, travaillé en argile de bonne qualité, ayant comme dégraisant du sable fin, a été

⁷² V. A. Kuznețov, *Аланские племена Северного Кавказа*, în *МИА*, 106, Moscova, 1962, p. 123 și urm.

⁷³ P. Tivčev, *Sur les cités byzantines aux XIe – XIIe siècles*, în *Byzantinobulgarica*, I, Sofia, 1962, p. 158.

⁷⁴ V. Mestugean, *Istoria armenilor*, II, București, 1926, p. 38.

⁷⁵ C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, ed. a 2-a, București, 1935, p. 285.

uniformément brûlé, ses parois acquérant ainsi une couleur jaunâtre. Sa forme est globulaire, au col court et aux épaules proéminents, se terminant à la partie inférieure par un cône aigu. Comme ornement il présente un sillon horizontal, situé un peu au-dessus de sa partie médiane.

L'aire de diffusion des vases sphéroconiques comprend un territoire très étendu, en Europe Orientale et dans le Proche-ou Moyen-Orient. Parmi les exemplaires découverts sur le territoire de la Roumanie et des pays environnants, nous signalons ceux de Dinogetia (Roumanie), Cetatea Albă, Orheiul Vechi (Union Soviétique) et Pliska (Bulgarie).

En ce qui concerne leur destination, on a émis de nombreuses hypothèses. On a supposé que ces vases fussent des ornements architecturaux, lampes, éolipiles, récipients-porteurs du « feu Grégeois », ou de l'eau sacrée, du mercure, du vin, des parfums. Leur usage, en tant que vases pour la conservation et la commercialisation du mercure, ou récipients pour la préparation de certaines substances chimiques, éventuellement pour la distillation, a été confirmé par les fouilles archéologiques et par l'analyse des textes orientaux médiévaux. Comme projectiles pour le « feu Grégeois », ont pu servir seulement les vases à corps allongé et aux parois plus minces, tels ceux du Musée d'archéologie d'Istanbul.

Les vases sphéroconiques peuvent être datés des IXe et XIVe siècles et seulement, dans des cas isolés, jusqu'au XVe siècle. Comme initiateurs et principaux porteurs de ces vases, ont été reconnus les artisans et, respectivement, les marchands arabes. L'auteur estime que l'origine de ces vases peut être mise en relation avec les récipients sphéroconiques orientaux des périodes antérieures.

Les différences typologiques présentées par les vases sphéroconiques sont distinctes selon chaque centre de production. Outre des vases en argile, on connaît des exemplaires ayant la même forme, en verre ou en métal. En même temps, avec la formation de la Horde d'Or, la production des vases sphéroconiques de l'Europe Orientale a subi l'influence des centres de production de la céramique de l'Asie Centrale. Cette influence est évidente chez les vases sphéroconiques de Cetatea Albă et Orheiul Vechi, datant du XIVe siècle, qui proviennent probablement des centres tartares de la Volga Inférieure.

Le vase sphéroconique de Nănești présente des analogies très proches en Transcaucasie (Bailakan, Dvina), d'où il provient probablement, sa présence au sud de la Moldavie (de même que les exemplaires similaires de Dinogetia et de Pliska) pouvant être mise en relation soit avec les tribus turques (Petchenègues, Ouzes, Coumans) en migration, soit avec les intenses relations commerciales du nord de la mer Noire.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Vase sphéroconique découvert à Nănești.

Fig. 2. — Vases sphéroconiques découverts à Dinogetia (1, d'après I. Barnea ; 2, d'après Gh. Ștefan et ses collaborateurs), Pliska (3, d'après St. Stancev), Bolgar (4, d'après O. S. Hovanskaia), Chiuiskaia Dolina (5, d'après A. N. Bernștam) et Orheiul Vechi (6, d'après N. Constantinescu).

Fig. 3. — Vases sphéroconiques découverts à Bailakan (d'après N. V. Minkevici-Mustafaeva).

